

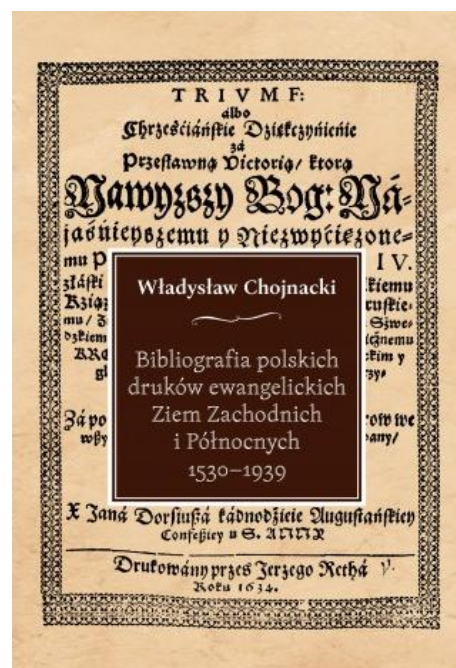
Aneta M. Sokół

Władysław Chojnacki, *Bibliografia polskich druków ewangelickich Ziem Zachodnich i Północnych 1530-1939*. Wydanie 2., rozszerzone i uzupełnione, red. Anna Leś, Wojciech Chojnacki, przedmowa Grzegorz Jasiński, Wydawnictwo LTW, Dziekanów Leśny, 2025, ss. 608.

Od czasów Reformacji na ziemiach polskich powstawało piśmiennictwo religijne na potrzeby wiernych nowego Kościoła. Powstające w ciągu stuleci druki ewangelickie (luterzańskie) służyły polskojęzycznym wyznawcom, stając się z czasem tematem publikacji, w tym opracowań bibliograficznych.

Najbardziej znaną bibliografią ewangelicką jest *Bibliografia druków ewangelickich Ziem Zachodnich i Północnych 1530-1939* (dalej: *Bibliografia druków ewangelickich...*; *Bibliografia...*), której twórcą był Władysław Chojnacki (1920-1991), historyk, bibliograf, profesor Polskiej Akademii Nauk, badacz dziejów Warmii i Mazur, szczególnie zasłużony dla odkrywania polskiego piśmiennictwa rozwijającego się na Mazurach na potrzeby polskojęzycznych wyznawców luteranizmu¹. *Bibliografia druków ewangelickich...* została wydana w 1966 roku przez Wydawnictwo Zwiastun, należące do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce². Pracę bibliograficzną prowadzoną przez Chojnackiego patronował ówczesny zwierzchnik Kościoła luterńskiego w Polsce, ks. Andrzej Wantuła. Przez cały czas udzielał on swego wsparcia temu przedsięwzięciu, jak również przyczynił się do wydania bibliografii³. Biskup Wantuła rozumiał wagę pracy podjętej przez bibliografa, której efektem stało się uwiarygodnienie obecności polskich ewangelików na ziemi mazurskiej czy śląskiej. Wydana publikacja przypominała także kolejnym pokoleniom o konfesyjnym dziedzictwie ewangelików, utrwalanym w licznych wydaniach Biblii, kancjonałach, postyllach i innych drukach religijnych. Od momentu ukazania się *Bibliografia...* służy również wszystkim badaczom zajmującym się ewangelicyzmem ziem polskich pozyskanych po wojnie.

Warto podkreślić, że omawiana bibliografia ukazała się w czasach PRL-u, pod rządami władzy niechętniej mniejszościom religijnym, w tym mniejszości luterńskiej, utożsamianej na ogół z niemieckością i niemieckimi Kościołami ewangelickimi, które funkcjonowały w czasach Drugiej Rzeczypospolitej. Wydanie *Bibliografia...* zbiegło się jednak z obchodami Milenium Chrztu Polski, świadcząc o polskiej obecności na terenach, które do

¹ Władysław Chojnacki urodził się w Warszawie w 1920 r. Jego zainteresowania historyczne przerwała wojna, jednak w tym czasie podjął studia na tajnym Uniwersytecie Zachodnim (czyli przeniesionym do Warszawy Uniwersytecie Poznańskim). Po wojnie pracował jako bibliotekarz w Instytucie Zachodnim w Poznaniu, współpracował również z grupą działaczy organizujących życie kulturalno-naukowe w województwie olsztyńskim. Od 1965 r. był zatrudniony w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk, gdzie w 1991 r. otrzymał tytuł profesora zwyczajnego. Zmarł 2 lipca 1991 r. w Warszawie, jego grób znajduje się na warszawskim Cmentarzu Bródnowskim. Jest autorem prac historycznych oraz bibliograficznych (m.in.: *Jan Karol Sembrzycki redaktor „Mazura” (1883-1885) (1948)*, *Szkice z dziejów polskiej kultury na Mazurach i Warmii (1983)*, *Bibliografia publikacji podziemnych w Polsce: 13 XII 1981-VI 1986 (1988)*) oraz redaktorem lub współredaktorem, m.in.: *Mazury i Warmia 1800-1870. Wybór źródeł (1959)* *Bibliografii historii XIX wieku (wyd. 1968-1983)*, *Bibliografii kalendarzy wydanych w języku polskim poza granicami Polski od roku 1716 (Mazury, Śląsk Górny i Dolny oraz Śląsk Cieszyński) (1986; wspólnie z: Wojciech Chojnacki)*.

² Wydawnictwo „Zwiastun” – Wydawnictwo Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego z siedzibą w Warszawie, które funkcjonowało w okresie Polski Ludowej, do 1992 r., zajmując się również publikowaniem czasopisma „Zwiastun” oraz książek i broszur religijnych. Jego działalność kontynuuje Wydawnictwo Augustana w Bielsku-Białej.

³ O wsparciu udzielonym przez ks. biskupa Wantułę wspomina Chojnacki we wstępie do *Bibliografii druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530-1939*, Warszawa 1966 (s. XIV).

1945 r. należały do Niemiec. Ukazując tradycje piśmiennicze polskiego ewangelicyzmu publikacja Chojnackiego odpowiadała na aktualne zapotrzebowanie władzy, w innych sytuacjach pomijającej ewangelików, w tym ich wkład do polskiej kultury, literatury czy nauki.

W jaki sposób powstała omawiana bibliografia ewangelicka? Władysław Chojnacki zainteresował się polskimi drukami mazurskimi podczas swego pobytu w 1939 r. na Działdowszczyźnie, która po przegranej plebiscycie na Mazurach (1920) jako jedyny skrawek tych ziem została przyłączona do Rzeczypospolitej. Jak pisał: „*Wędrując wówczas od wsi do wsi opisywałem na plebaniach i w mazurskich chałupach znalezione druki polskie*”⁴. Nie tylko do rozpoczętych w ten sposób prac bibliograficznych, ale także do szerszego objęcia swoimi zainteresowaniami naukowymi Warmii i Mazur⁵, badacz powrócił po 1945 r. Opracowana w ciągu następnych lat *Bibliografia druków ewangelickich...* stała się jego sztandarową publikacją obok innych prac bibliograficznych oraz historycznych. *Bibliografia...* została przygotowana w oparciu o wszelkie dostępne wówczas źródła, katalogi biblioteczne (m.in. katalogi Biblioteki Narodowej czy Biblioteki Jagiellońskiej), kweryndy i zbiory zagraniczne, jak również księgozbiory prywatne oraz parafialne, w tym cieszyńskie, które również uwzględniały ewangeliczne druki z Mazur. Większość tytułów odnotowanych w *Bibliografii...* posiada opisy sporządzone z autopsji, co wymagało dużo wysiłku i konsekwencji w docieraniu do oryginałów, na ogół pozycji rzadkich i trudno dostępnych. Autor korzystał nie tylko z katalogów bibliotecznych i bibliotek, dużą rolę odegrały ponadto kontakty z zaprzyjaźnionymi badaczami, naukowcami oraz bibliofilami, którzy również wspomogli jego poszukiwania bibliograficzne. Można wspomnieć znanego cieszyńskiego działacza Jana Brodę (1911-2007), który wraz z Autorem uczestniczył w poszukiwaniach nieznanych druków ewangelickich na Śląsku Cieszyńskim.

Władysław Chojnacki przygotował swoją publikację w czasach nie tylko trudnych politycznie, ale także siermiężnych pod względem wydawniczym. Z dzisiejszego punktu widzenia podziw może budzić fakt, że sporządził on kompletny wykaz druków ewangelickich, zgodnie z przyjętymi przez siebie założeniami, nie dysponując narzędziami jakie daje Internet, bez dostępu do zasobów zdigitalizowanych, do poczty elektronicznej, ani nawet kserografu. Miał on do dyspozycji tylko tradycyjną korespondencję, papierowe fiszki i własną dociekliwość w poszukiwaniu śladów ewangelickiego piśmiennictwa. Poza tym nie tylko przygotował swoją publikację do druku jako autor, ale uczestniczył także w dalszych pracach redakcyjnych, za które z reguły odpowiedzialny jest wydawca. Ze względu finansowych *Bibliografia...* została opublikowana bardzo skromnie, wręcz ubogo – miękka okładka, niskiej jakości papier, dwuszpaltowy druk z powodu oszczędności miejsca.

Po 60 latach od wydania zachowane egzemplarze *Bibliografii...* zostały nadszarpnięte upływem czasu. Publikacja zachowała się nielicznie, zapewne w bibliotekach naukowych oraz księgozbiorach ewangelickich, stanowiąc jednak w dalszym ciągu ważne źródło wiedzy o polskojęzycznym piśmiennictwie, które przez kilka stuleci rozwijało się poza granicami państwa polskiego. Dobrze więc się stało, że w 2025 r. ukazało się nowe wydanie tejże bibliografii.

Drugie wydanie *Bibliografii...* jest wydaniem „rozszerzonym i poprawionym”, co ma duże znaczenie dla wszystkich zainteresowanych tą tematyką. Redaktorzy nowego wydania – Anna Leś i Wojciech Chojnacki – zaktualizowali i unowocześnili pierwotną wersję pracy prof. Chojnackiego. *Bibliografia...* zyskała również na wyglądzie zewnętrznym, obecne jej wyznaczniki to twarda okładka, wysokiej jakości papier, jednoszpaltowa forma zapisu, powiększony w stosunku do 1966 r. dodatek ilustracyjny na kredowym papierze. Publikacja liczy obecnie 608 stron (I wydanie: 277 s.), a na okładce zamieszczona została karta tytułowa jednego z ewangelickich druków. Jej wydawcą jest Wydawnictwo LTW z Dziekanowa Leśnego.

Główny zrab *Bibliografii...* poprzedzają teksty wstępne. W pierwszym z nich prof. Grzegorz Jasiński, znawca mazurskiego ewangelicyzmu, ukazuje sylwetkę Władysława Chojnackiego jako historyka, bibliografia, naukowca zaangażowanego w prace badawcze nad przeszłością Warmii i Mazur. W dalszej kolejności zamieszczony został wstęp Autora z pierwszego wydania *Bibliografii...*, którego nie mogło tu zabraknąć, a który nic nie stracił ze swej ważności. Dzięki temu mamy okazję poznać szeroki zakres poszukiwań bibliograficznych przeprowadzonych przez twórcę bibliografii. Dotarł on nie tylko do polskich, ale także do księgozbiorów i bibliotek na terenach ówczesnej Czechosłowacji, Niemiec jak również do polskich zbiorów znajdujących się w Londynie. Poszukiwania objęły zbiory o charakterze instytucjonalnym jak i prywatnym, co

⁴ W. Chojnacki, *Wstęp*, [w:]: tenże, *Bibliografia druków ewangelickich Ziem Zachodnich i Północnych 1530-1939*, Wyd. drugie, rozszerz. i popr., Dziekanów Leśny, 2025, s. 25.

⁵ Spis prac Władysława Chojnackiego dotyczących Mazur i Warmii, [w:] W. Chojnacki, *Szkice z dziejów polskiej kultury na Mazurach i Warmii*, 1983, s. 231-239.

tym bardziej świadczy o kompletności zebranego materiału. We wstępie znajdziemy szczegóły dotyczące zasięgu terytorialnego bibliografii – na jej kartach zebrane zostały druki ewangelickie, które ukazywały się na terenach Warmii i Mazur (wówczas Prusy Wschodnie), Pomorza Zachodniego oraz na ziemiach śląskich, włączonych do Polski po 1945 r., (tym samym bez Śląska Cieszyńskiego i części Górnego Śląska pozyskanej przez Polskę po 1918 r.). Ze względu na liczne wyjazdy ewangelików do Niemiec w poszukiwaniu pracy i lepszych warunków życia, w *Bibliografii...* odnotowane zostały ponadto publikacje drukowane tamże na potrzeby polskojęzycznych ewangelików, przybywających z Mazur, Śląska czy Pomorza. Jak się okazuje, w *Bibliografii...* odnotowane zostały nie tylko druki religijne, ale również o tematyce świeckiej, szczególnie popularne wśród polskich wiernych Kościoła ewangelickiego w państwie pruskim.

Natomiast we wstępie do nowego wydania („Prace edytorskie nad pierwszym i drugim wydaniem bibliografii”) zaprezentowane zostały zmiany i uzupełnienia, wprowadzone w nowej wersji *Bibliografii...* Anna Leś i Wojciech Chojnacki uzupełnili drugie wydanie o materiały odnalezione przez samego Autora po opublikowaniu *Bibliografii...* w 1966 r., co świadczy o tym, że tematyka piśmiennictwa ewangelickiego była obecna w pracach badawczych prof. Chojnackiego również po 1966 r., towarzysząc mu przez cały czas aż do przedwczesnej śmierci w 1991 r. Obecne wydanie bibliografii zostało zatem uzupełnione o kilkadziesiąt nowych druków samoistnych (odnalezionych przez Autora po 1966 r.), dodatkowe tytuły kalendarzy (zamieszczonych w 1986 r. w odrębnej publikacji⁶) oraz zgromadzone przez prof. Chojnackiego tytuły czasopism polsko-ewangelickich. *Bibliografia...* została dodatkowo powiększona o kilka nieznanych Autorowi tytułów, zaledwie kilka, co pokazuje godną podziwu kompletność jej pierwszego wydania. Nowe wydanie obejmuje obecnie całość ewangelickiego piśmiennictwa skompletowanego przez prof. Chojnackiego w trakcie jego wieloletnich poszukiwań i prac badawczych.

Autor wstępu do drugiego wydania (Wojciech Chojnacki) przybliży również okoliczności, które towarzyszyły procesowi wydawniczemu w 1966 r. Dzięki tym ciekawostkom możemy uświadamiać sobie, z jakimi trudnościami musiał zmierzyć się Autor, aby jego publikacja mogła ujrzeć światło dzienne. Obecnie *Bibliografia...* zyskała zarówno nowoczesną formę zewnętrzną, jak też wprowadzone zostały w jej obrębie niezbędne po latach zmiany i aktualizacje. Jak się dowiemy, objęły one opisy bibliograficzne, adnotacje, nazwiska autorów, sigła bibliotek oraz inne szczegóły techniczne. Dzięki nowym możliwościom redaktorzy porównali kolejną partię opisów bibliograficznych z oryginalnymi publikacjami, celem wyeliminowania nieścisłości w opisach. Prof. Chojnacki przywiązywał wielką wagę do opisów sporządzanych z autopsji, co nie zawsze było w zasięgu jego możliwości. Obecnie wykorzystane zostały do tego m.in. zbiory druków ewangelickich zgromadzone w bibliotekach utworzonych przy parafiach ewangelickich w Cieszynie i Mikołajkach (Muzeum Reformacji Polskiej). Można dodać, że redaktorzy nowego wydania wykorzystali także uwagi Autora odnalezione w jego prywatnym egzemplarzu *Bibliografii...* z 1966 r. Została ona tym samym uzupełniona o jego późniejsze sugestie i poprawki.

Główny zrąb *Bibliografii...* składa się z trzech części – druki zwarte i ulotne, kalendarze, czasopisma. W najobszerniejszej części pierwszej (s. 49-470) zebrane zostały charakterystyczne druki samoistne – kolejne wydania Biblii, katechizmy, kancjonały, postylle czy agendy kościelne. Dalsze części uwzględniają kalendarze (s. 471-518) oraz czasopisma polsko-ewangelickie (s. 519-538), łącznie wydawnictwa drukowane dla polskojęzycznych wiernych, cieszące się szczególną poczytnością na terenach mazurskich (np. „Kalendarz dla Mazurów”, „Kalendarz Pruski Polski”, „Mazur”). Opisy w poszczególnych częściach zostały uszeregowane alfabetycznie (według autorów lub tytułów), jednocześnie zachowana została jednolita numeracja ciągła w obrębie całej publikacji. Drugie wydanie *Bibliografii...* składa się z 2891 druków (wydanie z 1966 r. – 2777)⁷, na końcu zostały zamieszczone: „Indeks topograficzny księgarzy, nakładców i drukarzy”, „Ważniejsza literatura” (wykorzystana w trakcie prac bibliograficznych) oraz „Ilustracje”. Dzięki dołączonym ilustracjom przedstawiającym strony tytułowe druków ewangelickich, możemy zobaczyć, jak wyglądały te dawne, dzisiaj rzadkie publikacje.

Bibliografia... Władysława Chojnackiego obejmuje piśmiennictwo ewangelickie od pierwszych XVI-wiecznych druków królewieckich po ostatnie polskojęzyczne publikacje XX-wieczne, drukowane w okresie narastającej germanizacji na terenach wchodzących w skład państwa niemieckiego. W *Bibliografii...* uwzględnione zostały pisma, które powstawały w Królewcu na potrzeby wiernych pierwszego w świecie

⁶ Wł. Chojnacki, W. Chojnacki, *Bibliografia kalendarzy wydanych w języku polskim poza granicami Polski od roku 1716, Mazury, Śląsk Górny i Dolny, oraz Śląsk Cieszyński*. Wrocław 1985, s. 59-91.

⁷ Liczba porządkowa druków różni się nieznacznie od ich ilości ze względu na wprowadzone sporadycznie oznaczenia a, b, c przy opisach bibliograficznych.

państwa luterńskiego, utworzonego w Prusach Książęcych na gruzach Zakonu Krzyżackiego⁸. Nie tylko służyły one mazurskim wiernym, ale docierały także do protestantów w Rzeczypospolitej czy wyznawców na ziemiach śląskich. Odnotowana została produkcja wydawnicza powstająca w Gdańsku, Toruniu, jak też na Dolnym Śląsku, m.in. w Brzegu czy Kluczborku. Utrwalone zostało piśmiennictwo o charakterze pietystycznym⁹, drukowane w specjalizujących się w tej literaturze w Elku, Piszku czy Olsztynie. Wśród odnotowanych pozycji są postylle czy kancjonały znanych kaznodziejów – Arndta, Dambrowskiego czy pastora Adama Gdacjusza z Kluczborka; znajdziemy tu również pisma ewangelickich obrońców języka polskiego – Gizewiusza, Mrongowiusza czy ks. Jana Badury z Międzyborza. To ewangelicy duchowni, którzy zabiegali o zachowanie języka polskiego w posługach kościelnych, w obliczu ograniczeń narzucanych przez władze pruskie. W *Bibliografii...* utrwalone zostały ponadto liczne wydania podręczników do nauki języka polskiego, świadczące o ich popularności, a tym samym o zakorzenieniu języka polskiego, przede wszystkim wśród mazurskich wiernych.

Nowe wydanie *Bibliografii...* obejmuje druki ewangelickie zebrane przez Władysława Chojnackiego w trakcie całego jego życia. Publikacja ta jest ukoronowaniem wysiłków Bibliografa, które zmierzały do pokazanie bogactwa polskojęzycznych publikacji ewangelickich powstałych na terenach, które do 1945 r. były poza granicami państwa polskiego. Będzie ona służyła kolejnym pokoleniom badaczy, historyków, literaturoznawcom oraz wszystkim zainteresowanym tematyką ewangelicką. Drugie wydanie tej sztandarowej bibliografii ewangelickiej powinno trafić do bibliotek, do księgozbiorów parafialnych oraz do pasjonatów zajmujących się polskim piśmiennictwem oraz ewangelicyzmem na ziemiach polskich. Bibliografia ukazała się dzięki zaangażowaniu redaktorów Anny Leś i Wojciecha Chojnackiego, którzy unowocześnili i uzupełnili publikację prof. Chojnackiego.

Prezentowane drugie wydanie *Bibliografii druków ewangelickich...* można zakupić na stronie wydawcy: <https://ltw.com.pl/strona-glowna/1330-bibliografia-polskich-drukow-ewangelickich-ziem-zachodnich-i-polnocnych-15301939.html>.

⁸ Prusy Książęce (właśc. Księstwo Pruskie) powstały w wyniku sekularyzacji Zakonu Krzyżackiego (państwa krzyżackiego), na podstawie traktatu zawartego w 1525 r. w Krakowie pomiędzy Zygmuntem I Starym a jego siostrzeńcem Albrechtem Hohenzollernem. Były wielki mistrz Zakonu Albrecht Hohenzollern przyjął luteranizm, tworząc w ramach tego wyznania Kościół państwowy. Prusy Książęce były lennem Korony do 1657, po 1701 r. wraz z Brandenburgią przekształciły się w Królestwo Prus, by w XIX wieku stać się częścią zjednoczonych Niemiec.

⁹ Ruch pietystyczny był oddolną rekacją wiernych na oficjalny racjonalizm w Kościele ewangelickim. Pietyści kładli nacisk na modlitwę, studiowanie Biblii, udział w pobożnych zgromadzeniach religijnych oraz rygorystyczną moralność. Prowadzili również własną działalność wydawniczą.